

نقش گردشگری در توسعه پایدار شهری* مطالعه موردی شهر مشهد

مریم مرادی

دانش آموخته مقطع دکتری رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

Maryam_moradi_123490@yahoo.com

دکتر بیژن رحمانی

دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه شهید بهشتی

چکیده:

امروزه پایداری به عنوان بخشی اساسی از نظم جدید جهانی شناخته می شود. در سالهای اخیر مفهوم توسعه پایدار مورد تأکید و توجه صاحب نظران و مسئولین قرار گرفته است زیرا این مفهوم مبتنی بر حفظ استانداردهای سطح زندگی آینده است نسبت به آنچه که تا امروز از آن برخورداریم. اینک دریافتیم که دیگر نمی توان از محیط همانند گذشته بهره برداری کرد. توسعه پایدار گردشگری نوعی از گردشگری است که به مدیریت تمامی منابع منجر گردد و نیاز گردشگران فعلی و جامعه میزبان را بدون به خطر انداختن نسل آینده تامین گرداند.

شهر مشهد به عنوان دومین شهر بزرگ کشور و دومین کلانشهر مذهبی جهان اسلام از برکت وجود پاک امام هشتم شیعیان امام رضا (ع) در مرکز و هسته اصلی آن هر ساله شاهد ورود خیل عظیم مشتاقان زیارت مرقد آن امام همام از اقصی نقاط کشور و جهان اسلام می باشد. بطوریکه میزان مسافرین داخلی و خارجی وارد شده به این شهر براساس آمار غیر رسمی تا ۲۰ میلیون نفر در سال گزارش شده است و این امر منجر به توسعه صنعت گردشگری و تاسیسات مربوط به آن، رونق و توسعه شهری، کسب منافع اقتصادی و غیره شده است. شهر مشهد علاوه بر جاذبه های مذهبی توانهای گردشگری دیگری از جمله تاریخی و فرهنگی، طبیعی، تفریحی، تجاری، آموزشی و درمانی را داراست که خود باعث رونق گردشگری و طول مدت بیشتر اقامت گردشگران در این شهر شده است.

نتایج تحقیق نشان می دهد که اصلی ترین توان شهری در مشهد، گردشگری با تأکید بر گردشگری مذهبی است که تمامی زوایای شهر را تحت سلطه خود دارد که با توجه به اصول پایداری و رعایت استانداردهای آن می تواند پویایی و توسعه شهر را در طولانی مدت به همراه داشته باشد و به عنوان یک ضرورت ماندگار در حیات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست محیطی این شهر ایفای نقش کند.

واژه های کلیدی: گردشگری، توسعه پایدار، توسعه پایدار شهری.

* این مقاله استخراج شده از رساله دکترائی است که به راهنمایی دکتر بیژن رحمانی تهیه شده است.

مقدمه

جهانگردی از مهمترین فعالیتهای انسان معاصر است که همراه با به وجود آوردن تغییراتی اساسی و تحولاتی بنیادی در اوضاع و شرایط اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، زیست محیطی زندگی انسانها را دگرگون می سازد. گردشگری مجموع پدیده ها و ارتباطات ناشی از کنش متقابل میان گردشگران، سرمایه، دولتها و جوامع میزبان، دانشگاهها و سازمانهای غیر دولتی، در فرایند جذب، حمل و نقل، پذیرایی و کنترل گردشگران و دیگر بازدید کنندگان است (weaver,2000,3).

گردشگری در چهارچوب الگوهای فضایی خاصی عمل می کند. یکی از این الگوهای فضایی گردشگری شهری است. نواحی شهری به علت آنکه جاذبه های تاریخی و فرهنگی بسیار دارند غالباً مقاصد گردشگری مهمی محسوب می شوند. شهرها معمولاً جاذبه های متنوع و بزرگی شامل موزه ها، بناهای یادبود، سالنهای تئاتر، استادیومهای ورزشی، پارکها، شهربازی، مراکز خرید، مناطقی با معماری تاریخی و مکانهایی مربوط به حوادث مهم یا افراد مشهور را دارا هستند که خود گردشگران بسیاری را جذب می کند. (Timothy, 1995, 63).

طبق تعریف کمیسیون برانتلند: توسعه پایدار توسعه ای است که نیازهای فعلی را بدون خدشه دار کردن توانایی نسل آینده برآورده ساخته، نیازهای خود را نیز پاسخ گوید (جنیفر، ۱۳۷۸، ص ۵۷).

توسعه پایدار نوعی راهبرد توسعه است که تمام داراییها و منابع طبیعی و انسانی را به خوبی منابع مالی و فیزیکی برای افزایش ثروت در بلند مدت مدیریت می کند. توسعه پایدار مخالف هر سیاست یا عملکردی است که به نوعی منافع نسلهای بعدی را به خطر بیندازد. (Tosum,2001,290)

طبق پیش بینی بانک جهانی، در سال ۲۰۲۰ میلادی در آمد حاصل از گردشگری به رقم ۲۰۰۰ میلیارد دلار خواهد رسید و این رقم شامل حمل و نقل نمی باشد. (World Bank,2007)

حال با یک ارتباط منطقی می توان گردشگری و توسعه پایدار که توسعه ای است که فقط ارضاء نیازهای نسل امروز را در نظر نگرفته و به صورتی عادلانه در بین نسل حال و آینده عمل می نماید را تلفیق نمود و شعار «گردشگری سبز» یا «گردشگری پایدار» را سرلوحه کار و فعالیت های توسعه قرار داد و بپذیریم که پدیده پایداری، آرمان نیست بلکه یک ضرورت است.

بیان مسئله و ضرورت انجام تحقیق:

اهمیت صنعت گردشگری امروزه به حدی رسیده است که به عنوان بزرگترین صنعت خدماتی جهان درآمده و سالانه میلیونها نفر توریست در سرتاسر جهان با انگیزه های گوناگون در حال جابه جایی و سفر می باشند. بسیاری از کشورهای پیشرفته و در حال توسعه با درک جایگاه جهانگردی در چرخه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، ارتباطات و مسائل سیاسی این فعالیت انسانی پویا و صنعت بدون دود را در سرلوحه فعالیت های پیشرو در کشورشان قرار داده اند و از منافع کوتاه مدت و بلند مدت آن که در پرتو برنامه ریزی و مدیریت صحیح نمایان می گردد بهره مند می شوند.

شهر مشهد به عنوان مهمترین قطب گردشگری شرق کشور و دومین کلان شهر کشور و دومین شهر بزرگ مذهبی جهان اسلام بعد از مکه معظمه باتوانمندیهای گردشگری متعدد تا چه حد توسعه شهری خود را مدیون گردشگری بوده و گردشگری تا چه میزان توانسته در جهت توسعه پایدار این شهر گام بردارد. هدف از این پژوهش شناخت و بررسی جاذبه های گردشگری شهری مشهد به عنوان توانمندی در جهت توسعه شهری و زمینه هایی که باعث تشویق، ترغیب و ماندگاری هرچه بیشتر گردشگران داخلی و خارجی به این شهر می باشد هستیم و صنعت گردشگری را راهی برای رسیدن به توسعه با تکیه بر اصول پایدار در نظر می گیریم.

روش تحقیق:

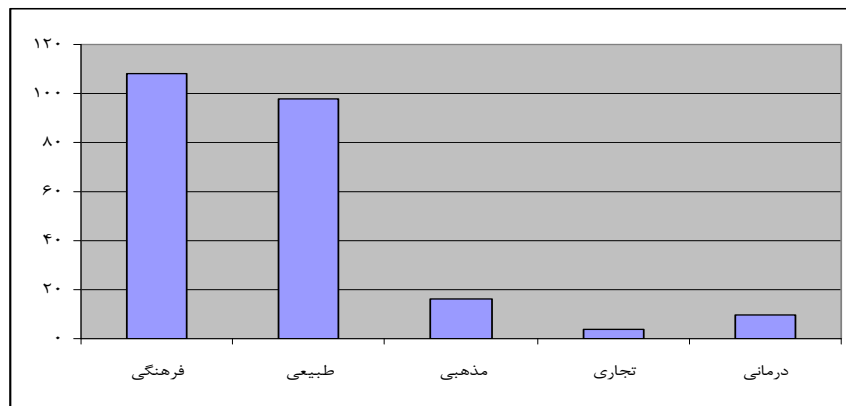
روش تحقیق در این پژوهش به ۳ شیوه انجام گردید:

- ۱- روش کتابخانه ای که به صورت گردآوری اطلاعات توصیفی و آماری از کتابها و مقالات و گزارشات و جراید و آمار نامه ها و سالنامه های آماری و سایتهای معتبر خبری جمع آوری گردید.
- ۲- روش میدانی که شامل پژوهش پیمایش از طریق مشاهده وضعیت موجود گردشگران خارجی و داخلی به طور مستقیم از طریق مصاحبه و نظرسنجی و اطلاعات گردآوری گردید. سپس پرسشنامه ها کد گذاری شده و کدها به کامپیوتر منتقل و با استفاده از نرم افزارهای SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.
- ۳- روش تحقیق در اطلاعات مربوط به تهیه نقشه ها نیز از طریق نرم افزار GIS گردآوری و تنظیم گردید.

موضوع بحث:

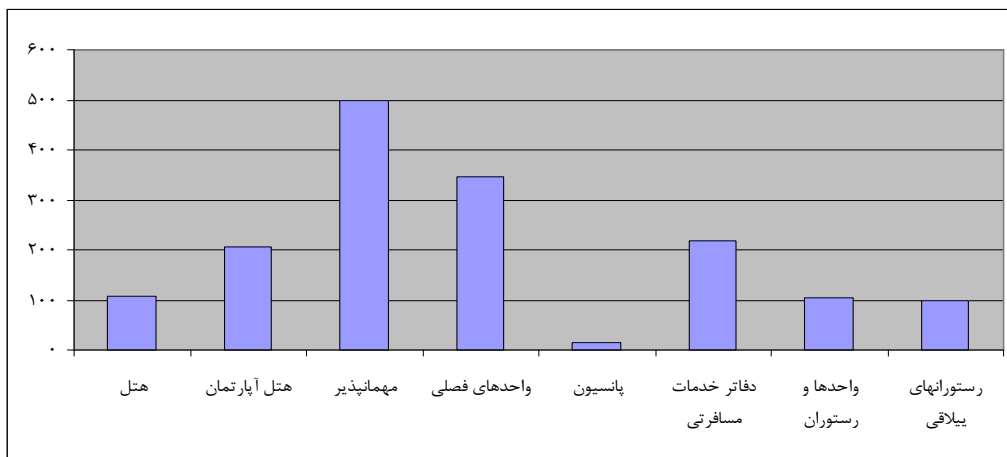
شهر مشهد با جمعیتی معادل ۲۴۲۷۳۱۶ نفر در سرشماری سال ۱۳۸۵ دومین شهر بزرگ کشور می باشد. این شهر با دارا بودن جاذبه های گوناگون گردشگری از جمله مذهبی که وجود بارگاه امام هشتم شیعیان در بزرگترین کشور شیعه مذهب جهان در راس آن می باشد و دهها آرامگاه بزرگان دینی، مدارس، مساجد و بناهای اسلامی و جاذبه های گردشگری تاریخی و فرهنگی که از جمله آنها می توان به آرامگاه حکیم ابوالقاسم فردوسی، مقبره نادرشاه افشار، بنای هارونیه، موزه عظیم آستان قدس رضوی که خود شامل چندین گنجینه می باشد، راههای باستانی، کتیبه ها و سنگ نگاره ها و میل های مختلفی که نشان از تاریخ و پیشینه تاریخی این منطقه را دارد به علاوه جاذبه های اکوتوریستی و طبیعی در ییلاقات اطراف شهر مشهد حال و هوای خاصی را برای شهر ایجاد کرده است که از جمله می توان به تفرجگاههای طرهبه، شاندیز، بند گلستان، عنبران، رودخانه و دره کشف رود، روستای کنگ و بسیاری مناطق خوش آب و هوای دیگر و فضاهای سبز و تفرجگاههای شهری مشهد که جلوه ای زیبا به سیمای شهر بخشیده اند از جمله پارک ملت، مجموع فرهنگی - تفریحی کوهسنگی، وکیل آباد، کوهستان پارک شادی و باغ وحش، باغ ملی، پارک امت، پارک پردیس قائم و غیره می باشند اشاره کرد. مشهد علاوه بر توانهای گردشگری ذکر شده از لحاظ گردشگری درمانی نیز با توجه به مراکز فوق تخصصی و تخصصی مجهز توانسته بخصوص در سالهای اخیر جاذب این نوع از گردشگران از جمله کشورهای همسایه باشد. مراکز آموزشی در این شهر اعم از آموزشهای دینی و دانشگاهی نیز از جاذبه های جذب گردشگران علمی در این شهر می باشد.

شکل شماره ۱: نمودار جاذبه های گردشگری شناسایی شده معاونت گردشگری استان خراسان رضوی ۱۳۸۶

منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

شکل شماره ۲: نمودار تاسیسات گردشگری در استان خراسان رضوی ۱۳۸۶

منبع: گزارش عملکرد شش ماهه اول ۱۳۸۶ سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

جدول شماره ۱- مسافرین و گردشگران داخلی و خارجی جابه جا شده در استان در نیمه اول سال ۱۳۸۶

نیمه نخستین سال ۱۳۸۶	موضوع	
۱۶۳۶۳۶۳	راه آهن	داخلی
۵۰۴۹۲۵۹	ترمینال	
۱۰۰۴۵۷۰	فرودگاه	
۱۴۸۱۳۷۲۹	وسایل شخصی	
۲۲۵۷۳۹۲۱	جمع	
۱۳۲۹۷۶	از طریق مرزها	خارجی
%۸۱	اعراب	درصد سنجی مسافرین خارجی
%۸۵	افغانستان و پاکستان	
%۶	آسیای میانه	
%۲	اروپا	
%۲	آسیای جنوب شرق	
%۰/۵	آفریقا و آمریکا	

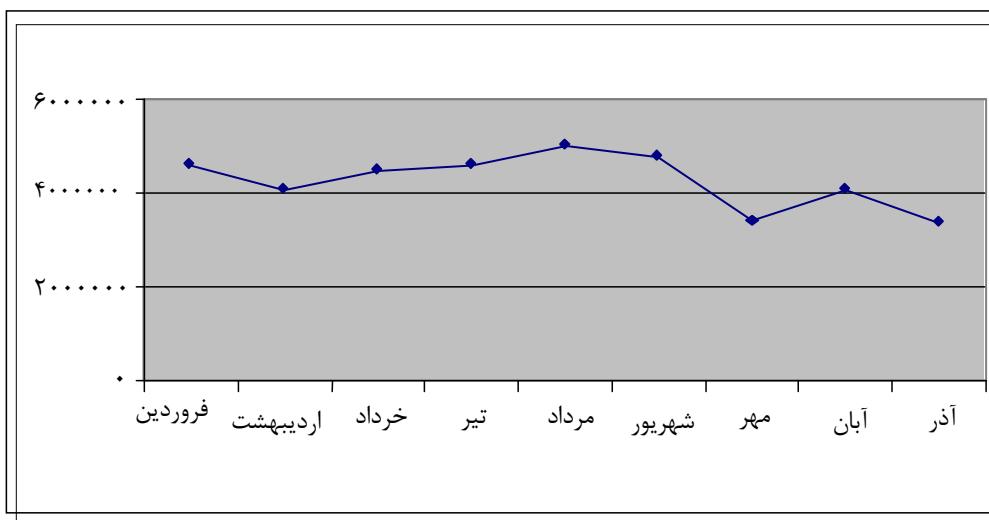
منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

جدول شماره ۲: میزان جابجایی مسافرین از طریق تورهای مسافرتی در استان در نیمه اول سال ۱۳۸۶

۲۹۳۴۰	مذهبی	خروجی	میزان جابجایی مسافرین از طریق تورهای مسافرتی
۱۳۵۰۵	سیاحتی		
۴۷۰۹۶	داخلی		
۴۶۷۴	ورودی		
۹۴۶۱۵	جمع		
۲۵۹۰۶	میزان گشت به روز		

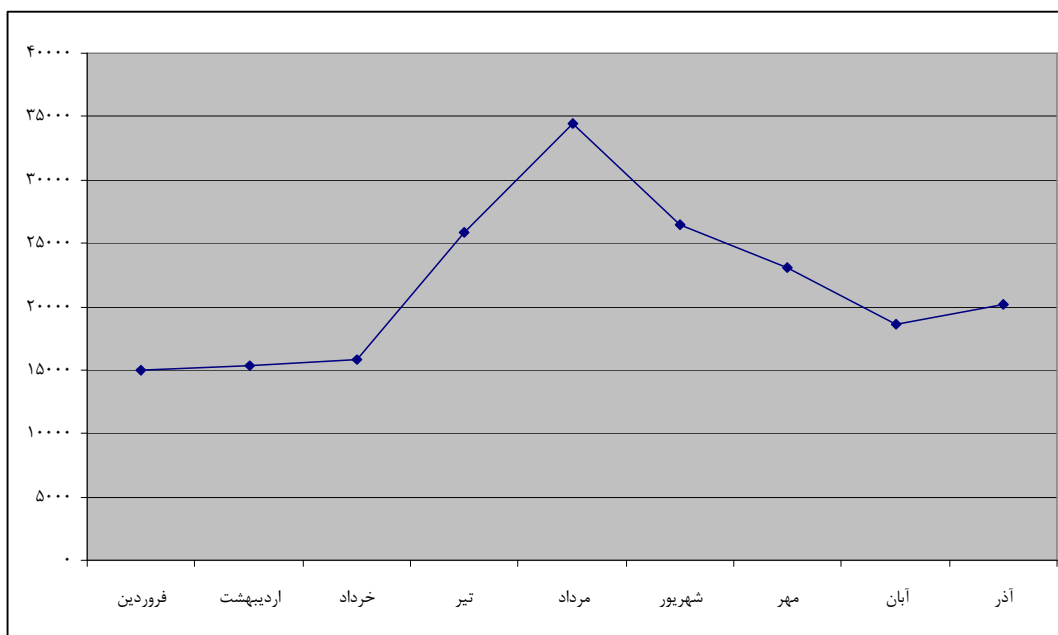
منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

شکل شماره ۳: نمودار مقایسه میزان ورود مسافرین داخلی در ماه های مختلف سال ۱۳۸۶

منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

شکل شماره ۴: نمودار مقایسه میزان ورود مسافرین خارجی در ماه های مختلف سال ۱۳۸۶

منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

در نوروز سال ۱۳۸۷ جمع کل مسافرین ورودی به استانهای کشور ۷۱۳۶۲۷۴۲ نفر گزارش شده است که نسبت به سال گذشته یعنی سال ۱۳۸۶ که این عدد ۵۵۵۰۶۲۴۵ نفر بوده رشدی ۲۹ درصدی را طی کرده است. استان خراسان رضوی با جمع کل مسافر ورودی ۶۲۷۳۷۹۴ نفر مقام اول را در بین استانهای کشور دارا می باشد که نسبت به سال گذشته ۶۱ درصد رشد داشته است.

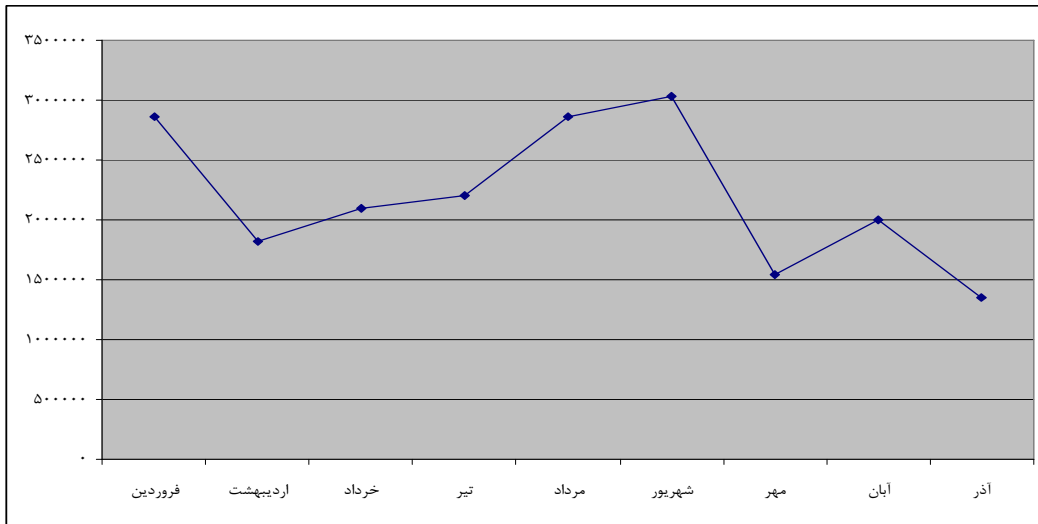
نتیجه گیری:

با وجود اینکه نمی توان شهر پایدار را به دقت و وضوح تصویر کرد و در نتیجه راهکارهای دستیابی به آن را دقیقاً مشخص ساخت. شهر پایدار برآمده از فرآیند توسعه ای است که ذهنیت ارتقاء همبستگی، سلامت اجتماعی - اقتصادی بوم شناسانه شهر و منطقه آنرا فراهم کرده و این ذهنیت و امکان را به عینیت و اقدام مبدل ساخته است. ساختن آرمانشهر به شیوه ای اقتدار گرایانه و از بالا در طول تاریخ همیشه شکست خورده، شهر پایدار به شیوه ای مردم سالارانه و از پایین به بالا می تواند ساخته شود ولی متأسفانه واقعیت های امروزه توسعه شهری بسیار دور از پایداری شهری است. حال جایگاه گردشگری را به عنوان یک فعالیت مهم انسانی که ابعاد اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست محیطی گوناگونی دارد که به تفصیل به شرح آن در این پژوهش پرداخته ایم را در رابطه با اصول پایداری اینگونه بیان می نمایم، توسعه پایدار گردشگری عبارت است از استفاده بهینه از منابع طبیعی و فرهنگی در جهت تامین نیازهای نسل های کنونی و آینده به نحوی که ضمن حفظ یکپارچگی و هویت فرهنگی، سلامت محیط زیست و تعادل اقتصادی بتوان رفاه و آسایش ساکنان بومی و میهمانان (گردشگران) را به صورت متعادل تأمین کرد. با توجه به زمانهای اوج مسافر در شهر مشهد که گوناگون می باشد برنامه ریزی زمان دار مدون در شهر باید تدوین گردد، به طور کلی در فصل تابستان و تعطیلات نوروز و مناسبتهای مذهبی اعم از اعیاد و عزاداریهای دینی به اوج خود می رسد این نوسان مسافر در مشهد مدیریت گردشگری قدرتمند شهری را می طلبد بدین گونه که با پیش بینی های دقیق از قبل تعیین شده مدیران و برنامه ریزان شهری می بایست زمان اوج را در نظر گرفته و راهکارهایی را اتخاذ نمایند که در مدت اوج مسافر نهایت استفاده اقتصادی را آنها را داشته که فصول کمبود مسافر را جبران نمایند.

مدیران و برنامه ریزان گردشگری شهر مشهد به عنوان یک کلانشهر مذهبی باید این درک را داشته باشند که دیگر، زائران مثل گذشته تنها برای زیارت به این شهر مسافرت نمی کنند بلکه نیازهای دیگری نیز اعم از بازدیدهای تاریخی و فرهنگی، طبیعی و تفریحی، خرید و حتی بهداشتی و درمانی و غیره را در طول سفر خود دارند که با افزایش ماندگاری گردشگر و به دنبال آن افزایش هزینه های مختلف می توانند موجب رونق اقتصادی هرچه بیشتر شهر گردند در غیر این صورت سفر میلیونها زائر در روزهای خاصی از سال که عموماً نیازهای خود از جمله مواد غذایی و مایحتاج روزانه را به همراه می آورند فقط خدمات رسانی شهری به آنها را به همراه دارد نه تنها رونقی در جهت پایداری شهر به همراه ندارد بلکه اثرات و پیامدهای منفی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حتی زیست محیطی را در پی خواهد داشت اگر در یک شهر زیارتی مثل مشهد مدت ماندگاری زائران کم باشد اثراتی به مراتب منفی تر از تعداد کم مسافر یا زائر را برای آن در پی خواهد داشت و مهمترین مسأله و وظیفه برنامه ریزان و مدیران گردشگری باید بالا بردن مدت متوسط ماندگاری مسافر در شهر باشد لذا تعداد مسافر یا زائر به اندازه متوسط

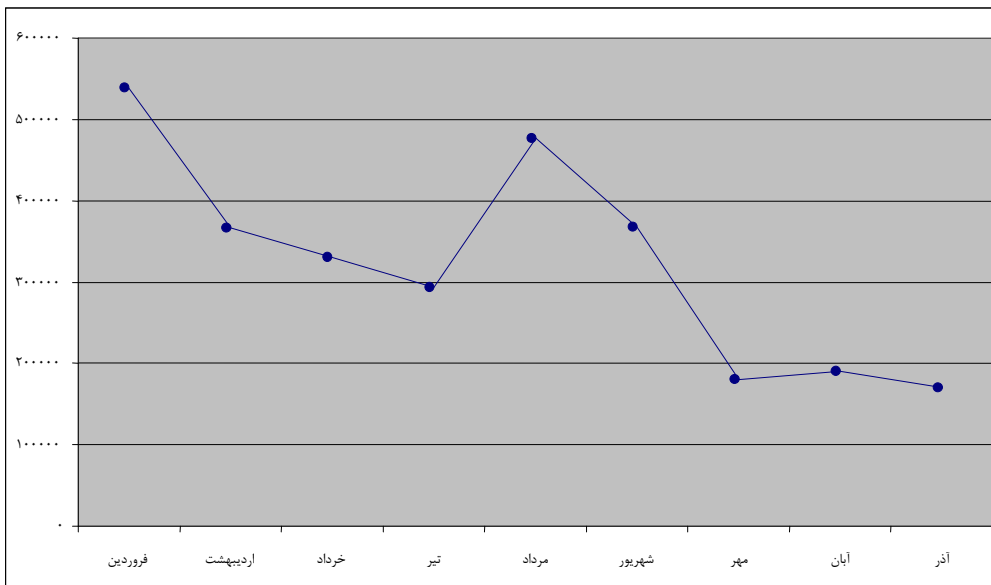
ماندگاری هر زائر در شهر از ارزش کمتری برخوردار است. امروزه صنعت گردشگری در بین شهرهای مختلف حالتی بسیار رقابتی پیدا کرده است که شهرهایی که از جذابیت‌های بیشتر گردشگری نه فقط توانهای بالقوه برخوردارند در حال بالا بردن مدت متوسط ماندگاری مسافری یا گردشگران بوده که از طریق فراهم آوردن جذابیت‌های خاص و گوناگون به خصوص در فصولی از سال که میزان گردشگر بنا به دلایل مختلف از جمله مسائل طبیعی، اقتصادی، سیاسی و حتی اجتماعی کم‌رنگ می‌گردد با برگزاری همایشها، جشنواره‌های فصلی، سمینارهای تخصصی، مسابقات علمی، فرهنگی و ورزشی، تخفیف‌های ویژه فصلی برای اقامت و جابه‌جایی گردشگران و صدها طرح و راهکار برای جذب و نگهداری هرچه بیشتر مسافر در مدت اقامت خود با تبلیغات و بازاریابی‌های مناسب در حال جذب گردشگران می‌باشند و رونق صنعت گردشگری در شهرها باعث رونق سایر صنایع وابسته به این صنعت از جمله صنعت هتلداری و اقامتی، پذیرایی و خدمات حمل و نقل و غیره می‌باشد.

شکل شماره ۵: نمودار شناسایی فصول حداقل و حداکثر حضور گردشگر در استان خراسان رضوی

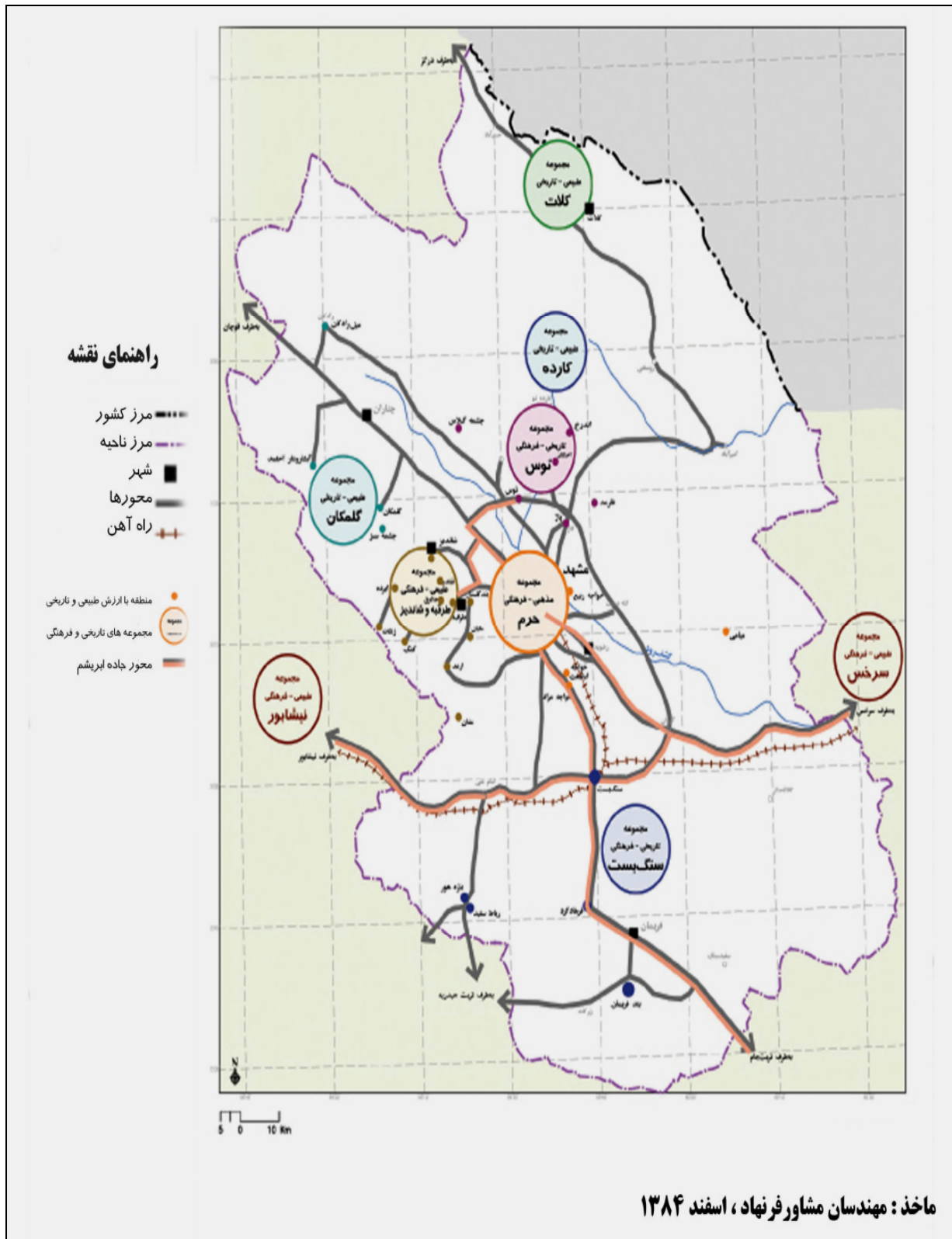

منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

شکل شماره ۶: نمودار بازدید از آثار تاریخی و موزه‌های تحت پوشش سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به تفکیک زمان

منبع: دفتر آمار و اطلاعات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد

شکل شماره ۶: نقشه کانونها و محورهای توسعه گردشگری در ناحیه مشهد

شکل شماره ۷: نقشه حوزه عملکرد گردشگری کلانشهر مشهد

پیشنهادات نهایی و اجرایی

پدیده پایداری امروزه به عنوان یک ضرورت نه فقط یک آرمان، پیشرو در جهت توسعه نظام شهری مورد توجه صاحبانظران امور شهری قرار گرفته و در سرلوحه برنامه ریزیها و اصول مدیریت شهری به خصوص در جوامعی که به نسلهای آینده احترام گذاشته و آنها را وارثین میراث خود می دانند بسیار ارزشمند است. گردشگری پایدار به عنوان یک راهکار و الگوی ماندگار با دیدگاهی بلند مدت در برنامه ریزی های شهری می تواند جوامع را به سوی توسعه پایدار هدایت نموده و با وجود برآورده ساختن نیازهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ارتباطات بین المللی، تفریحی و سیاحتی و غیره برای نسل امروز در جهت حفظ و نگهداری منابع تجدید ناپذیر مثل منابع طبیعی، معادن، ذخایر زیر زمینی و استفاده های بی رویه از زمین و آب و سایر نعمات الهی برای نسل های فردا بسیار موثر عمل کند. گردشگری زیارتی یکی از کهنترین و پایدارترین اشکال گردشگری است که سالانه میلیونها گردشگر را در اقصی نقاط جهان جا به جا می کند. شهر مقدس مشهد هم که سالانه در حدود ۲۰ میلیون زائر و گردشگر را میزبانی می کند به عنوان اولین کلانشهر گردشگری کشورمان و دومین کلانشهر مذهبی جهان اسلام مطرح است. هرچند حیات و پویایی این شهر از گردشگری با تاکید بر گردشگری مذهبی زیارتی است ولی با توجه به توانمندیهای مناسب دیگری که در جذب گردشگر دارد می تواند در شرایط بهتری قرار گرفته تا هرچه بیشتر در جهت پایداری شهر گام بردارد لذا سعی بر آن داریم تا با ارائه پیشنهادات اجرایی و کاربردی هرچه بیشتر در جهت رسیدن به این مهم تلاش نماییم.

- ۱- اطلاع رسانی مناسب از جاذبه های مختلف گردشگری در شهر مشهد علاوه بر جاذبه های زیارتی به گردشگران در جهت افزایش ماندگاری گردشگران در مشهد.
- ۲- بهره گیری از نظرات علمی اندیشمندان و صاحبانظران دانشگاهی متخصص در امور گردشگری در رابطه با برنامه ریزی های گردشگری در شهر مشهد و همکاری بین ادارات مربوطه به این صنعت و فرهیختگان دانشگاهی.
- ۳- آموزش هرچه بیشتر دستدرکاران امور گردشگری اعم از کارکنان هتلها و آژانسها، پرسنل هواپیمایی و غیره با علوم جهانگردی و برگزاری دوره های کاربردی ضربتی برای فعالان این صنعت.
- ۴- فرهنگ سازی و اطلاع رسانی عموم مردم در جهت برخورد مناسب با گردشگران و زائران و اطلاع از مزیت حضور ایشان برای توسعه در شهر.
- ۵- بالا بردن امکانات کیفی در هتلها از جمله دسترسی به اینترنت پرسرعت و شبکه های بین المللی برای گردشگران خارجی.
- ۶- روی آوردن هرچه بیشتر نظام بانکی کشور به دولت الکترونیک در جهت حضور بیشتر کارتهای اعتباری بین المللی در کشور برای استفاده مسافران خارجی و داخلی.
- ۷- نظارت هر چه بیشتر بر قیمتهای ورودی هتلها و مراکز گردشگری برای گردشگران خارجی.
- ۸- هماهنگی بیشتر آژانسهای مسافرتی و هتلها در جهت اسکان مسافران.
- ۹- رسیدگی به مشکلات حمل و نقل درون شهری و گرانی کرایه ها و فرسودگی آنها.
- ۱۰- رسیدگی به مشکلات مسافران در جهت تهیه بلیط قطار، هواپیما و حتی اتوبوس در فصول اوج مسافر.

- ۱۱- بازنگری در سیاستهای مالیاتی در جهت سیاستگذاری در بخش های مرتبط با گردشگری در شهر مشهد و تضمین برای سرمایه گذاری در زمینه تأسیسات اقامتی، پذیرایی و حمل و نقل.
- ۱۲- افزایش واحدهای اقامتی ارزان قیمت و فصلی برای گردشگران و تسهیلات دولتی.
- ۱۳- احداث پایگاه های اطلاع رسانی گردشگری شهری در مشهد و توزیع نقشه و بروشور و کتابچه های گردشگری به گردشگران.
- ۱۴- وجود راهنمایان گردشگری مسلط به زبان های زنده دنیا از جمله عربی و انگلیسی در مشهد در پایگاه های اطلاع رسانی گردشگری در مشهد.
- ۱۵- نظارت هرچه بیشتر به غذا خوری ها و رستورانهای شهری و بین شهری از لحاظ بهداشت، قیمت و تنوع ذائقه های مختلف غذایی گردشگران.
- ۱۶- کم رنگ تر کردن قوانین دست و پا گیر گمرکی و مشکلات تهیه ویزا یا رواید برای گردشگران در جهت تسهیل مسافرت.
- ۱۷- برگزاری تورهای ارزان قیمت دولتی توسط سازمانها و ادارات و دانشگاه های گوناگون به مشهد در جهت ترویج فرهنگ گردشگری.
- ۱۸- سر و سامان دادن مسئولان شهری به فضای شلوغ اطراف حرم مطهر برای سهولت گردشگران.
- ۱۹- برگزاری تورهای ارزان قیمت روزانه توسط هتلها و آژانسهای شهری برای گردشگران از سایر جاذبه های گردشگری مشهد و حتی شهرهای گردشگری اطراف شهر مشهد از جمله نیشابور در جهت طولانی شدن مدت اقامت گردشگران و ایجاد خاطرات متفاوت در سفر.
- ۲۰- نظارت هرچه بیشتر مسئولان شهری در امر گردشگری به امنیت، بهداشت و فضای سبز شهری به خصوص در مکانهای گردشگری.
- راهکارهای فوق تنها گوشه ای از اقداماتی است که در جهت ارتقاء سطح کیفی گردشگری در شهر مشهد باید انجام پذیرد و دهها طرح و الگوی برنامه ریزی گردشگری می تواند در این کلان شهر گردشگری در سر لوحه برنامه ریزی های کوتاه مدت و بلند مدت لحاظ گردد.

منابع:

- ۱- جنیفر، الیوت، (۱۳۷۸): بررسی مفاهیم توسعه پایدار، ترجمه احمد بالان، ماهنامه جهاد، شماره ۲۱۸ و ۲۱۹.
- ۲- سازمان مسکن و شهر سازی خراسان رضوی، (۱۳۸۴): طرح توسعه و عمران (جامع) ناحیه مشهد، مهندسان مشاور فرنهاد.
- ۳- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مشهد، (۱۳۸۶): دفتر آمار و اطلاعات.
- 4-The World Bank,m (2007): world development indicators.
- 5-Timothy, Dallen J. and Geoffrey wall, (1995): "Tourist Accommodation in an Asian Historic city", The Journal of Tourism Studies, Vo1. 6, No. 2.
- 6-Tosum, C., (2001): " Challenge of Sustainable Tourism Development in the Developing world", Tourism Management, 22.

7-Weaver, David and opperman, (2000): Tourism management, wiley.

